

ALMERE
HOMERUS

VERVOLG OP

BOUWEN MET

JE BUREN

BREDA

WATERDO

ONTWERPEN MET
MAATSCHAPPELIJKE
MEERWAARDE

TILBURG

ARJAN HEBLY ELLEN DE KROON MECHTILD LINSEN

 STAWON

PLUSHAVEN

De Stichting Architecten Onderzoek Wonen en Woonomgeving STAWON is een ideële stichting waarin ruim vijfenzeventig ontwerp bureaus samenwerken om de kwaliteit van en de besluitvorming over wonen en de gebouwde omgeving in de ruimste zin te bevorderen. STAWON biedt een platform aan ontwerpers die zich voor dat doel willen inzetten. De STAWON-ontwerper is innovatief, heeft een vooruitziende blik en wil het vak verder brengen via onderzoek, ontwikkeling van nieuwe concepten en debat met vakgenoten en andere disciplines. De studiethema's worden aangedragen door leden en door derden. Daarbij geldt de maatschappelijke relevantie als selectie criterium.

Inhoud

- 4** **Voorwoord**
Jan Griffioen namens
het STAWON-bestuur

- 5** **Collectief Particulier
Opdrachtgeverschap**
Arjan Hebly

- 19** **Bouwen met je bureaus,
een vak apart!**
Ellen de Kroon, Mechtild Linssen

Bouwen met je buren Inspiratie voor bewoners, architecten en gemeenten

Voorwoord

De STAWON studie Bouwen met je buren leverde als eerste resultaat de publicatie 'Bouwen met je buren, leidraad voor ontwerpen aan wonen en buurt' op. Daarin wordt de stand van zaken met betrekking tot collectief particulier opdrachtgeverschap (CPO) in Nederland op een rij gezet. CPO wordt hier gedefinieerd als: 'een groep personen die grond of een bestaand gebouw verwerft en daarvoor een woningbouwproject ontwikkelt waar zij zelf gaat wonen'. In vervolg op de leidraad heeft STAWON besloten een aantal pilots te organiseren. In de eerste plaats om de leidraad te toetsen en zonodig aan te vullen. In de tweede plaats om architecten, bewoners en gemeenten de gelegenheid te bieden om 'droogzwemmend' met CPO ervaring op te doen.

Bij de evaluatie van de pilots wordt geconcludeerd dat CPO vandaag de dag niet automatisch tot maatschappelijke meerwaarde leidt. De focus van de groepsleden is sterk individueel gericht. In hoeverre het resultaat specifiek voor een collectief is, hangt af van de manier waarop de architect de bewoners begeleidt en – als collectief – weet te verleiden. De vragen 'wat willen we met elkaar?' en 'hoe willen we ons als collectief naar buiten presenteren?' lijken daarin cruciaal.

Voor het beantwoorden van deze vragen is historische kennis niet alleen behulpzaam maar bijna noodzakelijk. Een reden voor STAWON om Arjan Hebly te vragen een 'historisch perspectief' te schrijven. Aan de hand van historische voorbeelden worden collectieven natuurlijk enerzijds op ideeën gebracht, anderzijds kunnen ze zich hierdoor ook bewust worden van de plek die zijzelf innemen in deze rijke traditie. STAWON heeft Mechtild Linssen en Ellen de Kroon gevraagd de ervaringen van de pilots te beschrijven, vast te stellen waar voor begeleidende architecten ijkpunten liggen en aan te geven hoe gemeenten maatschappelijke meerwaarde bij CPO kunnen bevorderen. Tenslotte past hier een dankwoord aan de deelnemende architecten, bewoners, coaches en stedenbouwkundigen, want alleen hun inzet heeft tot dit resultaat geleid. <<

Collectief Particulier Opdrachtgeverschap in perspectief

Wonen is van alle tijden, alleen vorm en inhoud ervan veranderen steeds opnieuw. Wonen is immers in een bepaalde tijd op de kleinste schaal de meest waarneembare uiting van hoe mensen met elkaar en in de natuur samenleven. Naast collectieve woonvormen zelf is met name ook het collectief particulier opdrachtgeverschap (CPO) in Nederland bijzonder actueel. We zien allerhande collectieve woonvormen vrijrijzen, zoals voor ouderen en welgestelde mensen, vaak gerealiseerd door professionele opdrachtgevers. In diverse publicaties worden deze nieuwe tendensen bestudeerd. Echter in deze bijdrage ligt de nadruk op het in kaart brengen van de architectonische traditie van gebouwen die in het verleden door collectief particulier opdrachtgeverschap tot stand zijn gekomen. Mogelijk kunnen de verworvenheden van deze traditie inspiratie bieden aan huidige CPO-initiatieven.

Werkelijke en leiderscollectieven

Naast gemeenschappelijk eigendom staat in collectief particulier opdrachtgeverschap een grotere zeggenschap van de groepsleden bij hun behuizing centraal. Belangrijk is dat de groep mensen ook zelf gaat wonen in de woongebouwen waarvan zij de opdrachtgever zijn geweest. Daarbij kan onderscheid gemaakt worden tussen werkelijke collectieven en leiderscollectieven. Bij werkelijke collectieven wordt ernaar gestreefd, dat tijdens het proces van totstandkoming zoveel mogelijk sprake is van een gelijkwaardige inbreng van de afzonderlijke groepsleden. Bij leiderscollectieven wordt het proces duidelijk gestuurd door een leider. Door deze omschrijving kunnen ook gebouwen van verlichte vorsten, herenboeren of filantropische industriëlen tot het collectief opdrachtgeverschap worden gerekend.

Een indeling naar motieven van collectief opdrachtgeverschap

Om de traditie in beeld te brengen is niet een architectonische typologie gehanteerd maar wordt een indeling naar motieven achter collectief opdrachtgeverschap gebruikt. Deze zoektocht levert aspecten op waarop het collectief de nadruk legt. De scheidslijnen tussen de soorten collectieven zijn natuurlijk niet lijnrecht te trekken. De volgende soorten collectieven worden onderscheiden:

- beschermende collectieven,
- religieuze collectieven,
- vroeg utopische collectieven,
- emancipatie collectieven,
- terug naar de natuur collectieven,
- werkcollectieven,
- familiecollectieven,
- pragmatische collectieven.

Deze indeling volgt enigszins de historisch opeenvolgende stadia van bewoning door de mensheid. Grofweg kunnen drie opeenvolgende perioden worden onderscheiden, te weten: de periode van overleven in de wilde natuur (de natuurlijke jungle), de periode van overleven in de sociaal menselijke cultuur (de sociale jungle) en de periode van keuzevrijheid en streven naar comfort (de jungle van welvaart en marktwerking). In het Westen gaat vanaf de Middeleeuwen een op overleving in de natuur gerichte bewoning langzaam over naar een bewoning, die vooral gericht is op het leven in een grote menselijke gemeenschap. Vanaf het begin van de twintigste eeuw, maar zeker vanaf de Tweede Wereldoorlog, begint steeds meer de nadruk te liggen op keuzevrijheid en wooncomfort.

De perioden gaan vloeiend in elkaar over en bovendien blijven de strevingen van de voorgaande periode altijd doorwerken in de daaropvolgende perioden.

Beschermende collectieven

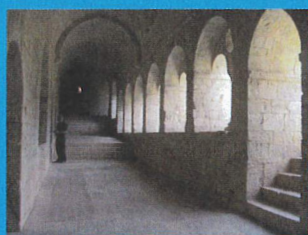
In deze collectieven ligt de nadruk op het gezamenlijk overleven in een vijandige omgeving. Deze kan bestaan uit natuurlijke factoren zoals wilde dieren of extreme klimatologische omstandigheden, maar

6

1

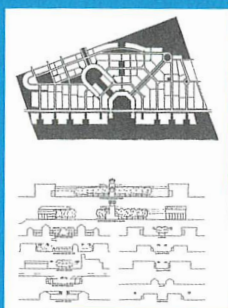
5

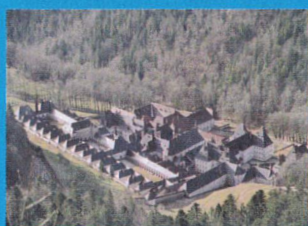
9

2

6

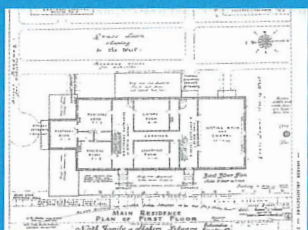
10

3

7

11

4

8

1. Carcassonne, Zuid Frankrijk, vestingstad vanaf de Romeinse tijd, 2e eeuw voor Christus
2. Seaside, Florida, VS, Duany en Plater-Zyberg, 1984-1991
3. Haverleij, Den Bosch, Sjoerd Soeters, 2005
4. Le Thoronet, Zuid Frankrijk, Cisterciënzerklooster, binnenhof met waterbron 1160-11805b.
5. Le Thoronet, kloostergang
6. La Grande Chartreuse, Franse Alpen, Kartuizer klooster, vanaf 1084
7. Shaker woongebouw, Mount Lebanon, New York, VS, plattegrond eerste verdieping, 1846
8. Shakerhuis, Watervliet, New York, VS, 1828
9. Klooster La Tourette, Frankrijk, plattegrond, Le Corbusier, 1953-1960
10. La Tourette, ligging in de heuvels
11. La Tourette, binnenhof

ook uit bedreigingen van andere groepen mensen. In de architectuur van dergelijke collectieven is over het algemeen sprake van beschermende omsluitende elementen in de vorm van puntige hekken, palissaden, muren, grachten, uitkijktorens, en dergelijke.

Burchten en kastelen

De bekendste vorm van het beschermende collectief is het Middeleeuwse kasteel of de burcht. In die tijd waren dit de toevluchtsoorden voor de bevolking van rijk tot arm. Op de binnenplaatsen van deze kastelen speelde zich het rijk geschakeerde leven van de Middeleeuwen af. [1]

Hedendaagse beschermende collectieven

De uit Zuid-Amerika afkomstige 'gated community' is een eigentijdse variant van een beschermend collectief. De film de 'Truman Show' (1998), die zich afspeelt in de nieuwe nederzetting Seaside in Florida (1984-1991) naar een ontwerp van Andrés Duany en Elizabeth Plater-Zyberg, toont waartoe bescherming kan leiden, de totale controle van het leven [2]. Een Nederlands voorbeeld van de hang naar de bescherming van het kasteel is de wijk Haverleij bij Den Bosch naar een ontwerp van Sjoerd Soeters (2005) [3]. Hier verrijzen uit een landschap van neppureken en golfbanen moderne kastelen voor de Nederlandse middenklasse.

Religieuze collectieven

In deze collectieven is de religie de samenbindende factor. Vele godsdiensten over de hele wereld kennen dergelijke collectieven. Naast het religieuze aspect spelen ze vaak ook een belangrijke rol op het wereldlijke vlak.

Het christelijke klooster

Tijdens de Middeleeuwen hebben de kloosters West-Europa opnieuw in cultuur gebracht. De monnikenorden streefden vanuit het klooster naar een materiële en geestelijke vernieuwing van de maatschappij. Naast het organiseren van een gemeenschap zorgden zij voor ontginning

van grond, drooglegging van moerasgebieden en het in cultuur brengen van deze gronden. Het klooster omvatte naast de kerk en leefvertrekken van de monniken meerdere binnenplaatsen, vaak omzoomd door een zuilengalerij. Een hof had de functie van meditatiekamer. [4-6]

Shakers

Een bekend protestants collectief is de Shaker gemeenschap van Noord-Amerika, ontstaan aan het eind van de achttiende eeuw. De Shakers zijn beroemd om hun gemeenschapsofbouw waarin sprake is van een mix van totalitaire en anarchistische tendensen, alsmede ascetische en sensuele. De ruimtelijke opbouw van hun nederzettingen was die van een dorp. De groepering van huizen, schuren en kerken vormt op een harmonieuze wijze een eenheid met het landschap. Daarnaast zijn de Shakers vooral beroemd vanwege de interieur- en de meubelkunst. [7-11]

De kiem van de vroeg utopische collectieven

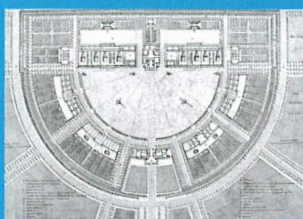
Achter collectieve woonvormen gaan in veel gevallen idealistische motieven schuil. Deze woonvorm wordt gezien als één van de remedies voor maatschappelijke problemen. Belangrijke drijfveren zijn: collectief eigendom, zelfvoorzienendheid, het bieden van een alternatief voor het gezin, socialisme en feminisme. Vanaf het begin van de negentiende eeuw ontstaan er allerhande utopische theorieën en ook enkele gebouwde experimenten. Letterlijk is hier van collectief opdrachtgeverschap geen sprake, maar omdat het gedachtegoed uit die periode zo'n belangrijke invloed heeft gehad besteden we er toch aandacht aan.

Centralistische collectieven

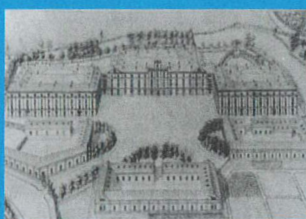
In de roerige periode van voor en na de Franse Revolutie (1789) komt met name het model van een rond een werkgemeenschap gestichte gemeenschap tot ontwikkeling. Het centralisme van de Franse maatschappij wordt, zo lijkt het, verdubbeld in streng geometrisch geordende

8

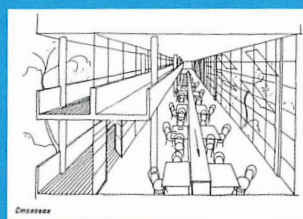
12

17

20

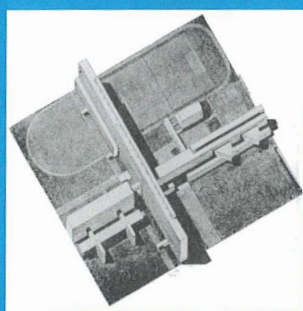
13

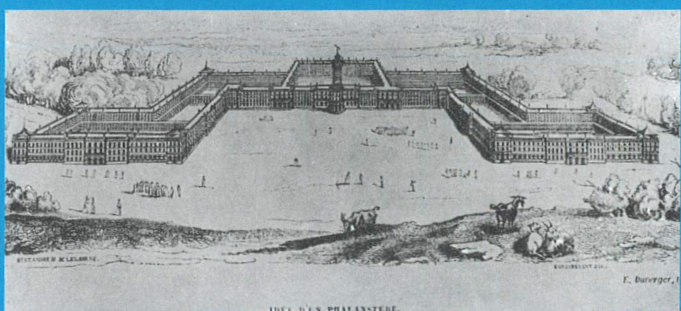
18

21

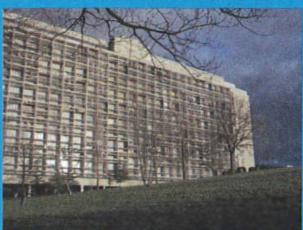
14

22

15

19

23

16

12. La Saline, Frankrijk, plattegrond van de ideale gemeenschap, Ledoux, 1774-1779
13. La Saline, luchtfoto
14. Phalanstère, theoretisch ontwerp voor de ideale gemeenschap, Fourier, rond 1800
15. Unité 'd'Habitation, Firminy, Le Corbusier, 1965
16. Guise, Aisne, Frankrijk, Familistère, collectieve bijeenkomst, Godin, 1859
17. Guise, overzicht van de industrie nederzetting voor 300 gezinnen
18. Cooperative Quadrangle met gemeenschappelijke tuin en voorzieningen, Engeland, Parker en Unwin, rond 1900
19. Cooperative Quadrangle, plattegrond van de gemeenschappelijke voorzieningen
20. Dom Kommuna, eetzaal
21. Dom Kommuna, Rusland, theoretisch ontwerp voor een 'Woongemeenschap-fabriek' voor 1680 bewoners, Barsc en Vladimirov, 1929
22. Perfectionisten in de binnentuin van het Second Mansion House in Oneida, New York, VS, ca 1875
23. Perfectionisten, plattegrond van het Second Mansion House met uitgebreide gemeenschappelijke voorzieningen, 1861-1878

complexen. Een magistraal voorbeeld hiervan is La Saline (1774-1779), ontworpen door Nicolas Ledoux. [12, 13]

De theoreticus Charles Fourier gebruikt rond 1800 als eerste het woord *feminisme* voor de onderdrukking van de vrouw en ontwerpt de zogenaamde *Phalanstère*. Dit complex, voor 1800 personen, bestaat uit een middendeel met twee vleugels ter weerszijde. Het middendeel is bestemd voor rustige activiteiten zoals eetkamer, bibliotheek en studievertrekken; één vleugel voor luidruchtige activiteiten, zoals het uitoefenen van ambachten en het domein van de kinderen, de andere vleugel is de zogenaamde 'karavanserai': de plaats waar de uitwisseling met de omgeving plaatsvindt met hallen en feestzalen. [14]

De *Phalanstère* is van grote invloed geweest op collectieve woonvormen van daarna, zoals de ontwerpen van de *Unité d'Habitation* van Le Corbusier [15].

De meest omvattende realisatie uit die periode is de *Familistère* van André Godin in Guise (1859). [16, 17] Bij een fabriek voor kachels wordt een imposante woon-omgeving geschapen bestemd voor 300 gezinnen, vandaar de naam *familistère*.

Het collectief van de Tuinstad

In de invloedrijke publicatie 'Garden Cities of Tomorrow' van Ebenezer Howard uit 1898 wordt een nieuwe organisatie van de stad uiteengezet. De *Tuinstadgedachte* gaat uit van economisch onafhankelijke steden en collectief eigendom van grond en productiemiddelen. Als bouwsteen van deze *Tuinsteden* wordt samen met Barry Parker en Raymond Unwin het zogenaamde 'Cooperative Quadrangle' [18, 19] ontwikkeld: een huizenblok rond een gemeenschappelijke tuin, omzoomd door galerijen en met gemeenschappelijke voorzieningen zoals een wasplaats en keuken. Er is een overeenkomst te ontdekken tussen de opzet van deze *Quadrangles* en de bovengenoemde kloosters.

De manier waarop in dit model de stad als geheel is geleed en de manier waarop de woongebouwen zijn verweven met het groen is van grote invloed geweest op de stedelijke planning in heel Europa en op

bijna alle collectivistische vormen van wonen daarna.

Het Russische experiment

In de negentiende en begin twintigste eeuw krijgt door een revolutie en onder aanvoering van denkers als Marx, Bakoenin, Tolstoj en Kropotkin een socialistische samenleving vorm. Na de Russische Revolutie (1917) zijn extreme ruimtelijke concepten uitgedacht. Het niet-gerealiseerde ontwerp voor de *Dom Kommuna* [20, 21] van Barsc en Vladimirov uit 1929 gaat daarin zo ver dat het gezinsverband teniet wordt gedaan door de 1680 bewoners naar leeftijds-groepen onder te brengen in een modernistisch vormgegeven industrieel complex.

Emancipatie collectieven

In emancipatie collectieven gaat het om het realiseren van een maatschappelijk alternatief op de schaal van een overzichtelijke groep. Hoewel op dit moment in het collectief opdrachtgeverschap juist afstand wordt genomen van emancipatiemotieven moet hieraan toch aandacht worden geschonken, niet alleen vanwege de resultaten maar ook vanwege de originaliteit van de ideeën en het bewonderenswaardige doorzettingsvermogen van de initiatiefnemers.

Communes

Een voorbeeld van een *commune* zijn de 'perfectionisten' uit Oneida in de Verenigde Staten (1848) [22, 23]. Naast gemeenschappelijk bezit kende deze gemeenschap aanvankelijk twee gebruiken: 'mutual criticism' en 'complex marriage'. Was het eerste gebruik gericht op het perfectioneren van de persoonlijkheid, het tweede hield in dat de leden zich 'als groep getrouwd voelden'. Deze gebruiken vielen slecht bij de Amerikaanse overheid, waardoor de *commune* evolueerde tot een coöperatieve gemeenschap. Bekend zijn ook de *communes* van recentere datum, zoals die uit de zestiger jaren van de vorige eeuw. In Nederland hebben deze collectieven zich, tijdens de decennia

10

24

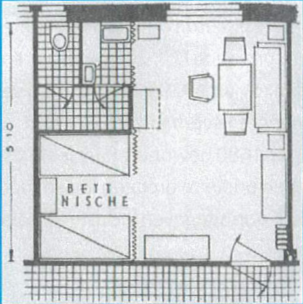
28

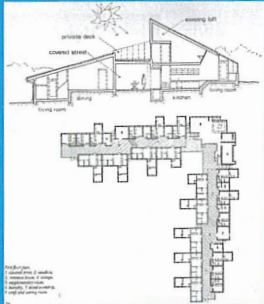
32

25

29

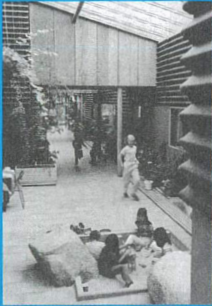
33

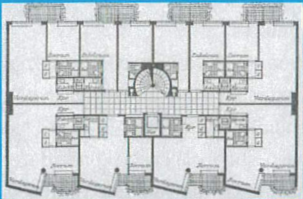
26

30

27

31

24. Tot gemeenschappelijk woongebouw omgebouwd laboratorium van de vermaarde microbioloog Beijerinck, het Spookhuis, Delft, Van Lokhorst, 1896
25. Centralbyggnad als voorbeeld van de *Einkücherhaus* beweging, Kopenhagen, Denemarken, plattegrond van een wooncel, Fick, 1903-1905
26. Centralbyggnad, interieur van de wooncel
27. Kollektivhus, Stockholm, Zweden, plattegrond van een woonverdieping, Markelius, 1935
28. Kollektivhus, expressieve balkons in de straatwand
29. Jystrup Savvaerket, Jystrup, Denemarken, plattegrond en doorsnede van de woongroep bestaande uit 21 woningen, collectieve voorzieningen en overdekte straat, Vandkunsten, 1984
30. Jystrup Savvaerket, zicht op de binnenstraat
31. Jystrup Savvaerket, luchtfoto
32. Jystrup Savvaerket, binnenstraat
33. Centraal Wonen op de Hilversumse Meent, 50 woningen met gemeenschappelijke voorzieningen en straat, Leo de Jonge en Pieter Weeda, 1970-1977

van de kraakbeweging, vaak genesteld in oude monumentale panden. [24]

Praktische woongemeenschappen en vrouwenemancipatie

In Europa ontstaat rond 1900 de *Ein-kücherhaus* beweging. Zo verrijst tussen 1903 en 1905 het *Centralbyggnad* in Kopenhagen van Otto Fick [25, 26].

Dit complex bestaat uit goed uitgeruste centrale voorzieningen, waaronder een grote keuken en een gemeenschappelijke eetzaal in combinatie met compacte woningen. Door het vereenvoudigen van het huishouden kwam voor de vrouw tijd vrij en kon de hoeveelheid personeel worden beperkt.

Een modernistisch voorbeeld is het collectieve woongebouw in Stockholm naar een ontwerp van Sven Markelius (1935). [27, 28] Het bestaat uit kleine wooneenheden en collectieve voorzieningen zoals een keuken, kinderopvang en huishoudelijke diensten op de begane grond.

Cohousing

In Denemarken zit het collectief opdrachtgeverschap, lijkt het, van nature in de genen. Hier bestaat ook al sinds lang een cultuur van collectief eigendom van de gronden rond dorpen. Vanaf 1968 krijgt deze traditie een nieuwe impuls en ontstaat het fenomeen Cohousing. De architect Jan Gudmand-Høyer is hierin een centrale figuur. Hij publiceert in 1968 het artikel: 'The missing link between Utopia and the dated One-Family House'. Eerder verschijnt in 1967 een artikel van Bodil Graae: 'Children should have one hundred parents'. Deze twee artikelen vormen de inspiratiebron voor vele gemeenschappen. Eind zeventiger jaren richt alweer Høyer een interdisciplinaire organisatie op met als doel het bieden van ondersteuning door advocaten, architecten, bouwtechnici en sociologen aan collectieven. [29-32] In dezelfde periode ontstaat ook bij de overheid het idee dat deze woonvorm misschien een oplossing kan bieden voor maatschappelijke ontwikkelingen, waaronder de druk op het gezin, het grote aantal echtscheidingen, het toenemende

isolement, beide ouders die werken en kinderen die vooral zijn aangewezen op kinderopvang. In 1981 komt er daadwerkelijke steun van de overheid door het instellen van overheidssubsidie. Hierdoor wordt deze woonvorm betaalbaar voor een veel bredere bevolkingsgroep.

Centraal Wonen

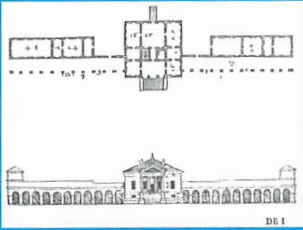
Centraal Wonen is de Nederlandse variant van Cohousing. Het idee van Centraal Wonen begint in 1969 met de oproep van Lies van den Donk-Dooremaal in een landelijke krant: 'Wie ontwerpt een woon-eenheid met een centrale keuken, een eetzaal, een wasserij, een kindercrèche, studieruimte, gezamenlijk te gebruiken logeerkamers en daarboven of daaromheen eigen kleine wooneenheden voor elk gezin: een woonkamer, wat slaapkamers, een piepklein keukentje, een douche en een toilet?'

Na veel doorzettingsvermogen van de initiatiefnemers wordt in 1977 het eerste Centraal Wonen complex betrokken in Hilversum. [33] Het ontwerp met zijn voor die tijd karakteristieke kleinschalige uitstraling, opvallende ronde daken en heldere kleurstelling is van architectenbureau Leo de Jonge in samenwerking met Pieter Weeda. Het complex bestaat uit een autovrije straat met vijftig woningen, verdeeld in clusters van vier à vijf woningen. Elke cluster heeft een tuin, een berging en een zogenaamde 'cluster-keuken'. Verspreid in de straat liggen de voorzieningen voor de hele gemeenschap, te weten: een ontmoetingsruimte met tuin, een hobbyruimte, een sauna, drie logeerkamers en twee activiteitenruimten (nu verhuurd als bedrijfsruimte). Na de realisatie van het complex wordt veel tijd geïnvesteerd door de bewoners in het op gang houden van de gemeenschap. Medio jaren negentig zijn er 74 Centraal Wonen complexen, allen gebouwd op initiatief van bewoners, zowel in de huur- als in de koopsector, als in mengvormen van beide. De grootte van de complexen varieert tussen 3 en 160 eenheden.

34

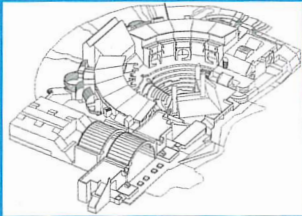
38

42

35

39

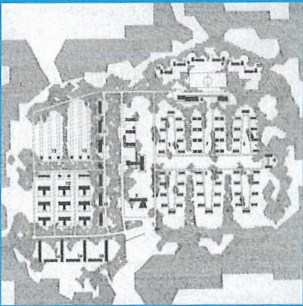
36

40

43

37

41

44

34. Woonhuis Roland Holst, kunstenaarsdorp Laren (NH), bestemd voor de schilder Roland Holst en zijn vrouw de socialistische schrijfster Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, Berlage, 1902 en 1930
35. Arcosanti, woestijn van Arizona, VS, overzicht van een deel, Soleri, vanaf 1970
36. Arcosanti, werken in half-bolvormige hal
37. Arcosanti, schaduw onder en uitzicht door de bogen
38. Villa Emo, de Veneto, Italië, plattegrond, Palladio, 1554-1565
39. Villa Emo, villa strekt zich uit naar de omgeving
40. Agnetapark deel 1, Delft, industriedorp, Gugel en Kerkhof, 1882-1884 (foto R. Moedt)
41. Kibboets, Israël, theoretisch ontwerp voor een nederzetting, Migge, 1919
42. Moshav Nahalal, Israël, concentrische nieuwe nederzetting, Kauffmann, 1922
43. Kibboets Mishmar Hayam, Israël, plattegrond, Sharon, 1941
44. Kibboets Mishmar Yam, eetzaal en keuken

Terug naar de natuur collectieven

Voor deze collectieven bestaat haar bestaansgrond uit het zich terugtrekken in de natuur. In direct contact met de natuur kan de mens zichzelf hervinden. De vervreemdende levenswijze van de stad wordt door deze collectieven afgewezen. Het beroemde boek 'Walden; or Life in the Woods' van Henry David Thoreau uit 1854 is de eerste literaire verbeelding van deze levenswijze. Thoreau wordt door velen aangemerkt als één van de grondleggers van de ecologische beweging.

Kunstenaarscollectieven

Aan het eind van de negentiende eeuw ontstaat het fenomeen van de kunstenaarsnederzetting. Hun fascinatie was vooral gericht op de visuele schoonheid van de natuur en de rust. Deze collectieven bestaan uit een optelling van in wezen particuliere initiatieven. In navolging van het Franse Barbizon, dat tussen 1830 en 1850 een toevluchtsoord is voor vele kunstenaars, ontstaan op meerdere plaatsen in Europa kunstenaarsdorpen, waaronder Sint Martens-Latem in België, Bergen en Laren in Nederland. [34]

Arcosanti

Een imposant voorbeeld is Arcosanti van de Italiaanse architect Paolo Soleri. Vanaf 1970 is door meer dan 6000 mensen, voor een groot deel studenten, gewerkt aan deze stad in de woestijn van Arizona. Het ontwerp gaat uit van een omvang van 3 tot 5000 personen. [35-37] Op dit moment wonen er ongeveer 100 mensen. Arcosanti is gebaseerd op Soleri's concept van 'Arcology', een samenvoeging van 'Architecture' en 'Ecology'. Hierin wordt uitgegaan van superdichtheid om menselijke contacten te bevorderen, infrastructurele efficiëntie, waaronder het rioleringsstelsel, het minimaliseren van energieverbruik en landgebruik, het verminderen van afval en vervuilde stoffen en de mogelijkheid om weer in contact te komen met de natuurlijke omgeving. Daarnaast is Arcosanti ook bekend om zijn expressieve betonnen architectuur.

Werkcollectieven

In werkcollectieven ligt de nadruk op het met elkaar samenwerken. Het koloniseren van onontgonnen land is daarvan één van de bekendste vormen. Er zijn ook groepen die zich toeleggen op gespecialiseerde werkzaamheden onder leiding van een charismatische leider.

De Fabriche in de Veneto

De landbouvilla's die rond het midden van de zestiende eeuw in de streek rond Venetië en Verona tot stand komen zijn hiërarchisch geordende werkgemeenschappen. De villa's van Palladio, waaronder de villa in opdracht van de familie Emo [38, 39] gebouwd tussen 1554 en 1565, zijn de verbeelding van waardigheid, harmonie en deugdzaamheid, enerzijds van de stichters maar ook van de gemeenschap die ze herbergden. De villa's liggen open naar het landschap en sluiten deze in door lange zichtlijnen vanuit het huis naar buiten.

Industriënederzettingen

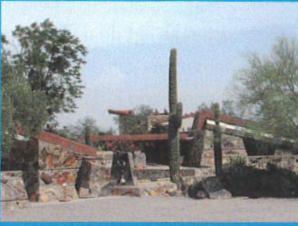
Om de werk- en leefomstandigheden van de eigen werknemers te verbeteren ontstaan vanaf het eind van de negentiende eeuw ideaalnederzettingen rond fabrieken, gesticht door verlichte industriëlen. Het bekendste Nederlandse voorbeeld is het Agnetapark in Delft van de Gist en Spiritus-fabriek. Het eerste deel (1882-1884), in Engelse landschapstijl [40], en het tweede deel (1925-1927), in de stijl van de Amsterdamse School, zijn weliswaar in vormgeving verschillend maar vormen toch een indrukwekkende eenheid.

Kibboetsbeweging

De opbouw van Israël door de Joodse kolonisten vanaf het begin van de twintigste eeuw is ondenkbaar zonder de Kibboetsbeweging. In de Kibboets is sprake van een ver doorgevoerde collectiviteit en medezeggenschap. [41] Aanvankelijk wordt er afstand gedaan van het traditionele huwelijk. De latere Kibboetsen bestaan in ruimtelijke zin uit een aantal duidelijk onderscheiden onder-

14

45

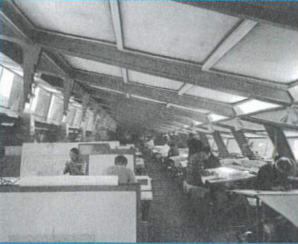
50

54

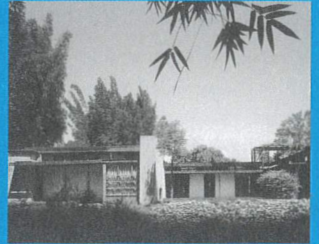
46

51

55

47

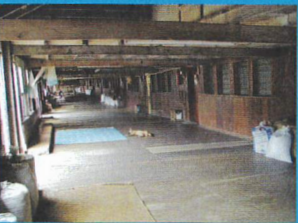
52

56

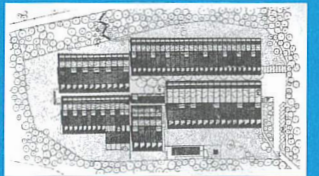
48

53

57

49

58

45. Talisien West, Scottsdale, Arizona, VS, organische architectuur in de woestijn, Wright, 1937-1959 (foto J. Rijnke)
46. Talisien West, tekenzaal
47. Iban Longhouses, Maleisië, familiehuizen op palen
48. Iban Longhouses, interieur
49. Einlieger Wohnung familie Fischli, Meilen, Zwitserland, voorgevel, Hans Fischli, 1933
50. Einlieger Wohnung familie Fischli, buitentrapp naar de dakvilla
51. Einlieger Wohnung familie Fischli, plattegrond dakvilla
52. Maison Jaoul, Parijs, Frankrijk, twee familiehuizen op één kavel, Le Corbusier, 1951-1954
53. Maison Jaoul, plattegrond
54. Vondelpark, Amsterdam, luchtfoto, J.D. en L.P. Zocher, geopend in 1877
55. Schindler Chase House, Los Angeles, VS, twee familiebungalow, Schindler, 1921-1922
56. Schindler Chase House, spel van open/gesloten, binnen/buiten en horizontaal/verticaal
57. Siedlung Halen, Bern, Zwitserland, plattegrond, Atelier 5, 1959
58. Siedlung Halen, axonometrie

delen, zoals een deel voor kinderen, jongvolwassenen, volwassenen, gebouwen voor administratie, werkgebouwen en stallen en deze delen zijn weer gegroepeerd rond het centrale gebouw met de eetzaal. Het hoofdmiddel van bestaan bestaat eerst uit landbouw, later ook uit industriële activiteit. De Kibboetsbeweging staat onder invloed van allerhande sociale experimenten in Europa, zoals de ideeën van Bakoenin uit Rusland en het Bauhaus uit Duitsland. Meerdere Joodse architecten studeren hier, waaronder Arie Sharon, een assistent van de links georiënteerde architect Hannes Meyer. Richard Kauffmann ontwerpt in 1922 de concentrische nederzetting Moshav Nahalal die lang als een algemeen model geldt [42]. De latere Kibboetsen bestaan uit een losse samenvoeging van gebouwen in een meer rechthoekig patroon [43, 44]. De ontwerpopgave voor Sharon bestaat uit de vorming van een architectonisch, sociaal en cultureel centrum van een Kibboets. Hij wil hier geen imponerend gebouw plaatsen, maar pleit voor de 'heldere en simpele oplossing van een grasplein, omzoomd door bomen en pergola's, waaraan de verschillende publieke gebouwen, bestaande uit eetzaal, administratiegebouw, clubgebouw en leeszaal zijn gelegen'.

Midden en kleinbedrijfcollectief,

Talisien West

Talisien West van de architect Frank Lloyd Wright in Scottsdale, Arizona is een werkgemeenschap op de schaal van een klein bedrijf. In 1932 richten Frank en zijn vrouw Olgivanna het 'Fellowship Talisien West' op, met als doel om studenten en architecten vertrouwd te maken met de beginselen van de organische architectuur, zowel in het ontwerp als in de bouw. Het complex, waaraan vanaf 1937 tot 1959 is gebouwd, bestaat uit het architectenbureau, de woning van de familie Wright en de verblijven voor medewerkers en studenten. [45, 46]

Familiecollectieven

Het familiecollectief is één van de oudste en meest wijdverbreide collectieve woonvormen die bestaan. In traditionele samenlevingen is het een natuurlijk gegeven, dat er door meerdere bloedverwanten en generaties wordt samengeleefd in collectief verband.

Iban Longhouses

In Maleisië staan de zogenaamde 'Iban Longhouses'. In op palen staande woongebouwen verblijven in één ruimte meerdere families. Door middel van kleine ruimtelijke aanduidingen worden de grenzen tussen de families gemarkeerd. [47, 48]

De Einlieger Wohnung

In Duitstalige landen kent men sinds jaar en dag de vorm van de 'Einlieger Wohnung'. In dit type is sprake van één hoofdwooning samen met tenminste één zelfstandige kleinere woning daarbij. In 1933 ontwerpt de Zwitserse architect Hans Fischli in Meilen zijn eigen woning boven die van zijn ouders. Zijn huis is een 'bungalow' op het dak met een prachtig terras met uitzicht over de bergen rondom. De collectiviteit bestaat uit de ruim overhuifde trap aan de achterzijde. [49-53]

Pragmatische collectieven

Bij pragmatische collectieven gaat het om praktische en economische voordelen van het gezamenlijk realiseren van een aantal woningen. Hierbij ziet men vaak juist af van ideologische doelstellingen. Aantrekkelijk zijn de grotere zeggenschap in de ontwerpfase en de mogelijkheid om een veilige, vertrouwde woonomgeving te creëren. De woningen zijn over het algemeen volledig 'self-supporting', waardoor verkoopbaarheid op termijn gegarandeerd is. Het collectieve bestaat veelal uit extra voorzieningen die de status van de groep onderstrepen, zoals een park, tennisbaan, zwembad of golfbaan.

Het Vondelparkcollectief

Een groep vermogende Amsterdammers stelt zich in 1864 teweerge tegen de deplorabele planningspraktijk van dat moment in de hoofdstad, die volledig in handen is van projectontwikkelaars en speculanten. Een deel van de door hen aangekochte gronden wordt bestemd voor het Vondelpark en een deel voor ruime kavels. In 1877 wordt het park, naar een ontwerp van J.D en L.P. Zocher, compleet met paviljoen en muziektent opgeleverd. [54] Dit burgerlijke initiatief, waaronder ook de stichting van de manege en het Concertgebouw, vormt de aanzet voor een nieuwe burgerlijke ambiance aan de zuidkant van de stad.

Vriendencollectief

In Los Angeles staat een bijzondere bungalow, bestaande uit een aaneenschakeling van rechthoekige volumes, dichte en open gevelvlakken, overstekende daken en uitstekende balken. Het is het huis van twee echtparen, Clyde en Marian Chase en Pauline en Rudolf Schindler. Dit huis uit 1921/22 naar een ontwerp van Rudolf Schindler is een kleinschalig vriendencollectief. [55, 56] Bijzonder zijn de vloeiende overgangen tussen de vertrekken, zonder hiërarchie en duidelijke grenzen tussen de twee huishoudens. Het Chindler Chase huis is een bewijs wat kleinschalig collectief opdrachtgeverschap vermag, niet in de laatste plaats ook in architectonisch opzicht.

Siedlung Halen

Nabij Bern in Zwitserland ligt tegen de heuvels de Siedlung Halen. [57, 58] Deze enclave, ontworpen door Atelier 5 en gebouwd tussen 1959 en 1961, bestaat uit 81 woningen met een grote diversiteit aan woningtypes. Door verschuivingen van de twee rijen woningen ontstaat een afwisselende openbare ruimte met een pleintje in het midden. De woningen zijn particulier bezit. De voorzieningen: garage, zwembad, clubgebouw, wasruimte en centrale verwarming zijn collectief eigendom. De helling is aanleiding voor een ingenieuze ontsluitingsstructuur waarin

allerhande tussengebieden ontstaan. De buitenruimte van de woning is duidelijk afgebakend. Het project presenteert zich als een eenheid in het landschap. In de verte heeft het iets van een burcht, en zo zijn we weer terug bij de beschermende collectieven van het begin en is de cirkel rond.

Perspectief naar de toekomst

Zijn er vanuit de historie instrumenten aan te reiken naar de toekomst? Het antwoord op deze vraag bestaat uit drie delen. De eerste twee gaan over het ruimtelijke aspect, te weten de context en de architectuur van het collectieve woongebouw. Het laatste deel gaat over de motieven om tot collectief opdrachtgeverschap over te gaan en roept bewonersgroepen op om na te denken over de meerwaarde van hun inspanningen.

Op grond van de historie kan direct worden geconcludeerd, dat collectief opdrachtgeverschap de rol van 'reddende engel' van de ruimtelijke ordening van Nederland niet zal kunnen waarmaken. Collectief opdrachtgeverschap is meer uitzondering dan regel. Een aantal vormen lijken echter zeker toekomstwaarde te hebben.

De habitat van collectief opdrachtgeverschap

Vanuit de historische ontwikkeling kan worden geconcludeerd, dat veel collectieven de voorkeur hebben voor een ligging in de natuur, dit als uitdrukking van het belang dat wordt gehecht aan natuur, milieu en ecologie in het algemeen. Deze constatering impliceert direct ook het tegendeel: voor het merendeel van de collectieven lijkt het wonen veraf van de natuur, bijvoorbeeld in stedelijke hoogbouw, niet een voor de hand liggende habitat. Uitzonderingen hierop zijn de meer stedelijk georiënteerde emancipatiecollectieven en sommige pragmatische collectieven, zoals van gelijkgestemde ouderen.

Beknopte bibliografie

- Jean-Baptiste André Godin, *The familistere at Guise or the equivalents of wealth*, Brussel 1980
- Arieh Sharon, *Kibbutz and Bauhaus, an architect's way in a new land*, Stuttgart 1976
- Roger Sherwood, *Modern housing prototypes*, Cambridge 1978
- Jeannine Fiedler (edited), *Social utopias of the twenties; Bauhaus, kibbutz and the dream of the new man*, Wuppertal 1995
- Dorit Fromm, *Collaborative communities; Cohousing, central living, and other new forms of housing with shared facilities*, New York 1991
- Tony Weggemans, Saskia Poldervaart en Harrie Jansen (redactie), *Woongroepen; Individualiteit in groepsverband*, Utrecht/Antwerpen 1985
- Kathryn McCamant and Charles Durrett, *Cohousing; A contemporary approach to housing ourselves*, California 1988

De meest voorkomende ruimtelijke structuren van collectief opdrachtgeverschap zijn: hof, paleis of vrijstaand complex en dorp. Deze drie structuren zijn geen dictaat voor het ontwerp maar komen alleen meer voor dan andere.

De hofvorm is van alle tijden en kan allerlei vormen en maten aannemen. Het is een flexibele vorm die zich in allerhande situaties laat inpassen.

Het paleis of vrijstaand gebouw treft men vooral aan bij de leiderscollectieven. De paleisvorm vergt vanzelfsprekend ruimte om zich heen. In Nederland treft men deze vorm aan in bestaande monumentale panden die door een collectief zijn verbouwd.

In de dorpvorm wordt het collectief gevormd door een groep vrij geplaatste huizen in de ruimte, zoals de pioniersdorpen van Noord-Amerika en de Kibboetsen in Israël. In Nederland lijken de oude boerenerven en gehuchten zich goed te lenen voor deze nieuwe collectieven.

Twee architectonische uitdrukkingen

Bij collectief opdrachtgeverschap lijkt er een verschil te bestaan tussen de architectuur van werkelijke collectieven en leiderscollectieven. In de eerste categorie is over het algemeen sprake van een 'opgedeelde' architectonische vorm. De onderdelen kunnen wel een sterke vorm hebben, maar de samenvoeging daarvan tot een geheel is los. Voorbeelden hiervan zijn de Deense Cohousing projecten, Centraal Wonen en het Schindler Chase house.

Bij leiderscollectieven daarentegen is de vorm helder, symmetrisch of strak geordend. Een mooi voorbeeld hiervan is de eerder genoemde werkgemeenschap Guise van de industrieel Godin.

Bij werkelijk collectief opdrachtgeverschap lijkt behoefte aan een architectuur, die uitdrukking is van gelijkwaardigheid in verscheidenheid. Bij een eenduidige architectonische vorm wordt meer de hiërarchie van het leiderscollectief verbeeld.

Bewonersgroepen worden aanbevolen over de gewenste architectonische uitstraling van hun collectief na te denken, voor en tijdens het kiezen van de architect.

De wil tot collectief opdrachtgeverschap

De geschetste historische ontwikkeling toont aan dat bij een meerderheid van collectief opdrachtgeverschap sprake is van een idealistische gerichtheid. Deze gerichtheid wordt in de hedendaagse vormen van collectief opdrachtgeverschap juist bekritiseerd. De betrekkelijk korte levensduur van veel idealistische collectieven werkt in het voordeel van deze scepsis. Bij de huidige collectieve opdrachtgevers ligt dan ook de nadruk op de pragmatische en economische voordelen van deze vorm van projectontwikkeling.

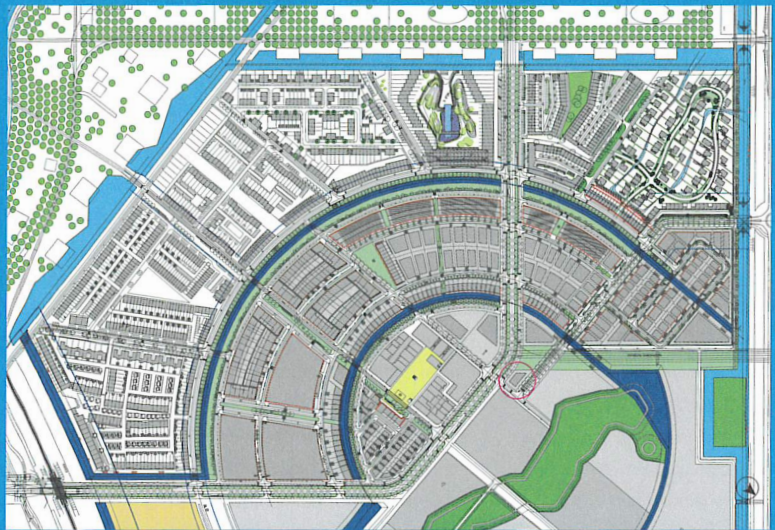
Misschien zijn er toch redenen om bij dit aspect nog iets langer stil te staan. Men kan zich afvragen of totaal ideaalvrije collectieven uiteindelijk woningbouwprojecten zullen realiseren die afwijken van traditionele projecten. De kans is reëel dat CPO verwordt tot 'oude wijn in nieuwe zakken'. De hedendaagse collectieven laten zich immers vaak bijstaan door gespecialiseerde adviesbureaus, die zich mogelijkerwijs weer ontwikkelen tot traditionele projectontwikkelaars. De betrokkenheid van de bewoner bij de vormgeving van de eigen woonomgeving wordt wel vergroot (hoewel de marges van het bouwen in Nederland bepaald niet groot zijn), maar in wezen zal er dan op lange termijn niet veel veranderen.

Wil men tot echt waardevolle collectieven komen dan moeten er bovenop de eigen wensen twee vragen door de groepsleden worden beantwoord. De eerste vraag is: wat willen we met elkaar? De tweede is: hoe willen we ons als collectief presenteren naar buiten, naar de stad, naar de samenleving, kunnen wij daar misschien ook iets aan bijdragen? De eerste vraag is intern gericht, de tweede extern. Het zou een gemiste kans zijn als het collectief particulier opdrachtgeverschap beperkt zou blijven tot de interne vraagstelling. Het verwijden van het eigen perspectief door te kijken naar historische precedenten kan daarbij zeker behulpzaam zijn. <<

Verschillende studielocaties

Voor de pilotstudie 'Bouwen met je buren' hebben de gemeenten Almere, Breda en Tilburg drie verschillende locaties beschikbaar gesteld. In Almere: een locatie voor een woontoren in het nieuwe Homeruskwartier. In Breda: een locatie voor laagbouwoningen in Waterdonken bij Teteringen. In Tilburg: een binnenstadslocatie voor een gemengd programma van gestapelde en grondgebonden woningen in de voormalige Piushaven.

1

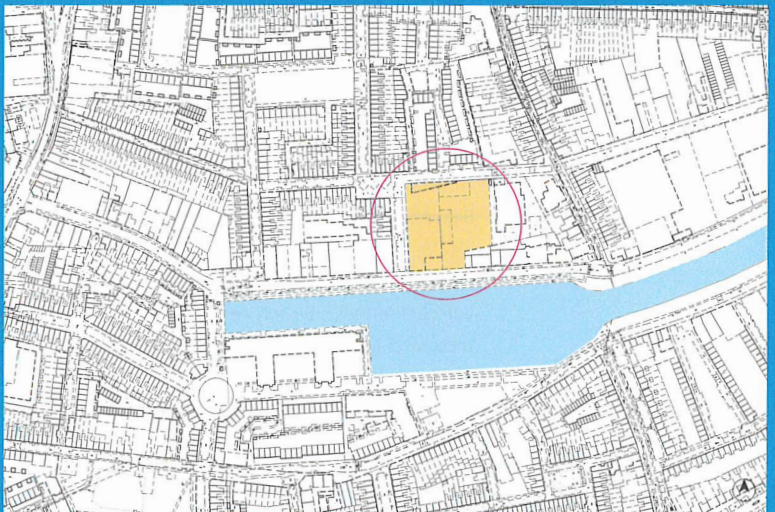
Verschillende bewonersgroepen

Ook de bewoners, die op verschillende manieren voor de pilotstudie geworven zijn, vormen verschillende groepen. In Almere: een gemengd gezelschap van voornamelijk alleenstaanden. In Breda: allemaal jonge stellen, met en (nog) zonder kinderen. In Tilburg: ouderen die aangesloten zijn bij 'Sir 55 plus', een belangenorganisatie voor ouderen en een jong stel dat bij deze organisatie werkt. Alle bewoners willen graag op een vrijblijvende manier kennis maken met het fenomeen collectief particulier opdrachtgeverschap.

2

3

1. Almere Homeruskwartier
2. Breda Waterdonken
3. Tilburg Piushaven

Bouwen met je buren, een vak apart!

Groot enthousiasme voor collectief particulier opdrachtgeverschap is het resultaat van de STAWON-pilotstudie 'Bouwen met je buren' in 2008. De deelnemende bewoners zouden graag in het echt de gelegenheid krijgen om te bouwen met hun buren. De architecten zouden graag een echte opdracht krijgen van een bewonerscollectief. En de gemeenten zijn overtuigd dat het de moeite waard is collectieve particuliere projectontwikkeling actief te bevorderen. Belangrijke conclusie van de pilotstudie is dat 'bouwen met je buren' niet vanzelfsprekend tot sociale woongemeenschappen en bijzonder vormgegeven buurten leidt. Daar zijn extra inspanningen voor nodig, niet alleen van bewoners, ook van architect en gemeente. Want bouwen met je buren is een vak apart! Welke bijzondere eisen stelt bouwen met je buren aan architect en gemeente? Die vraag staat hieronder centraal na uitleg over het waarom en hoe van de pilotstudie.

Aanvullingen van de leidraad

In 2006 geeft STAWON de leidraad 'Bouwen met je buren' uit. Dit om handvatten te bieden aan architecten die met collectief particulier opdrachtgeverschap aan de slag willen. Daarnaast wil STAWON collectieve particuliere projectontwikkeling in het algemeen bevorderen. In haar ogen leidt collectief particulier opdrachtgeverschap tot woonbuurten met samenhang en kwaliteit, zowel sociaal als fysiek. Dit in tegenstelling tot projectontwikkelaarsbouw of individueel particulier opdrachtgeverschap. Daarvan kan het architectonische resultaat van hoog niveau zijn, van saamhorigheid onder de bewoners en ruimtelijke samenhang tussen de woningen is vaak geen sprake. In de leidraad 'Bouwen met je buren' wordt een pilotstudie aangekondigd. Enerzijds om architecten ervaring te laten opdoen met de leidraad. Anderzijds om de

leidraad naar aanleiding daarvan aan te vullen. De gemeenten Almere, Breda en Tilburg stellen elk een locatie voor de pilotstudie beschikbaar. Twintig architectenbureaus melden zich aan. De bureaus worden verdeeld over zes ontwerpteam, twee per locatie. Zij gaan met 'droogzwemmen' bewonersgroepen als opdrachtgever aan de slag. In het echt zouden de bewoners de aan hen toebedeelde locaties niet uit vrije wil kiezen. Desondanks spelen ze het spel serieus en met overgave mee en doen de architecten hun uiterste best om ontwerpen te maken waarin de bewoners toch zouden willen wonen. De pilotstudie wordt afgesloten met een evaluatiebijeenkomst. STAWON besluit de leidraad op drie punten aan te vullen: de architectuurhistorische context, de bijzondere eisen die collectief particulier opdrachtgeverschap stelt aan de architect voorzover de leidraad daarin tekortschiet en de bijzondere eisen die aan de gemeente worden gesteld op stedenbouwkundig gebied. Hieronder staan de laatste twee punten centraal.

Collectiviteit is geen vanzelfsprekendheid

Er kunnen twee soorten collectieve particuliere projecten worden onderscheiden: projecten van idealistische bewoners met uitgesproken collectieve wensen, bijvoorbeeld een gemeenschappelijke ruimte of bijzondere wensen op het gebied van duurzaamheid en projecten van pragmatische bewoners die hun krachten bundelen om zoveel mogelijk individuele woonkwaliteit voor hun geld te realiseren. De bewoners van de pilots zijn van het tweede soort. Naar verwachting zullen steeds meer projecten in de praktijk van dat type zijn. Bewoners komen daar niet op af, omdat zij iets collectiefs willen, maar omdat ze hun individuele droomhuis willen realiseren voor een betaalbare prijs. Het is dan een extra taak voor de architect (en de gemeente, zie verderop) om te bevorderen dat de bewoners een collectief worden. Noch door de leidraad noch door de architecten bij de pilots wordt dit onderkend. Het wordt als vanzelfsprekend aangenomen dat bouwen met je buren bewoners

Voorbeeld stappenplan collectief programma van eisen

1. Inventariseer de individuele wensen voor woning en woonomgeving

Dat kan op allerlei manieren (zie STAWON-leidraad 'Bouwen met je burens'). Vraag bij de woning ook naar leefstijlen en gewenste ruimtelijke relaties, oriëntaties en sferen. Vraag bij de woonomgeving voorzichtig naar wensen ten aanzien van samenleven, ontmoeten en eventuele collectieve voorzieningen, maar leg hier (nog) niet de klemtoon op.

2. Bespreek gezamenlijk de geïnterviewde wensen

Besteed aandacht aan ieders individuele wensen en bevorder dat de bewoners, reagerend op elkaar, verder komen met hun wensenpakket. Pas als de bewoners de indruk hebben dat hun individuele wensen goed worden begrepen, kunnen de kernvragen worden gelanceerd die collectief particulier opdrachtgeverschap meerwaarde kunnen geven; nog niet om te beantwoorden, maar om over na te denken: wat willen de bewoners met elkaar en hoe willen zij zich als collectief naar buiten presenteren?

3. Ga samen kijken naar gerealiseerde inspirerende projecten

Om het groepsproces en het denkproces over de woonwensen verder te bevorderen is een gezamenlijke excursie aan te bevelen naar inspirerende projecten van andere collectieven. Wijs ook op het eerste essay in deze publicatie. Laat zien wat de meerwaarde kan zijn van bouwen-met-jeburen. Wijdt een eerste discussie aan eerdergenoemde kernvragen.

4. Bespreek gezamenlijk de potenties van de locatie

De stedenbouwkundige randvoorwaarden bepalen de ruimte voor verschillende ontsluitingsprincipes, oriëntaties van de woningen, parkeeroplossingen en verhoudingen en relaties tussen (private, collectieve en openbare) buitenruimtes. Zoek de stedenbouwkundige grenzen op en verleid de bewoners tot het formuleren van gezamenlijke wensen. Zet de discussie voort over de kernvragen en vecht zonodig de stedenbouwkundige randvoorwaarden bij de gemeente aan.

5. Stel samen het programma van eisen vast

Stel het programma van individuele en collectieve eisen gezamenlijk vast, in woorden en wellicht ook in globale schetsen. Dan ligt een stedenbouwkundig raamwerk vast met daarin een basiswoning die bereikbaar is voor de deelnemer met de minste financiële mogelijkheden. Spreek spelregels af over de manier waarop van het basisontwerp kan worden afgeweken.

Zodra het programma van eisen er ligt kan het eigenlijke ontwerpproces beginnen. De basiswoning binnen het stedenbouwkundig raamwerk kan voor iedere individuele bewoner 'op maat' worden gemaakt. Het stedenbouwkundig raamwerk kan samen met het collectief worden uitgewerkt.

aantrekt die op elkaar gericht zijn en gezamenlijk iets bijzonders willen ontwikkelen. Dat is een misverstand. Er moet veel energie van architect (en gemeente) in worden gestoken om de maatschappelijke meerwaarde van collectief particulier opdrachtgeverschap bij hen aan te tonen en te realiseren. Dat is de belangrijkste les die de pilotstudie heeft geleerd. Bij de start van de pilots gaan de architecten ervan uit dat de bewoners collectieve wensen hebben. Maar die hebben ze (nog) niet. De bewoners willen zoveel mogelijk eigen huis voor hun geld en denken dat via een gezamenlijke aanpak te bereiken. Daarom werkt het niet om, zoals de leidraad voorschrijft, in de programmafase te beginnen met vragen naar collectieve wensen. De bewoners willen eerst hun individuele 'ei' aan de architect kwijt. Pas als zij er gerust op zijn dat hun individuele wensen worden begrepen en gehonoreerd, ontstaat er ruimte voor gezamenlijkheid. Het bijwonen van de bespreking van ieders individuele woonwensen kan worden benut om de groepsvorming te bevorderen. Vervolgens moet de groep actief worden begeleid bij een gezamenlijke zoektocht naar gemeenschappelijkheid. Voorwaarde voor een succesvol bouwen met geburenproject is dat de programmafase, waarin de individuele en gemeenschappelijke wensen worden geformuleerd, 'verleidelijk' wordt gemanaged.

Verleidelijke programmafase

Hoe richt je een 'verleidelijke' programma in die van individuele bewoners een groep maakt waarvan de leden boven hun individuele belangen en wensen uitstijgen? Deze vraag is zodanig complex dat zij binnen de context van de pilots niet bevredigend beantwoord kan worden. Ook de leidraad is daarover summier. Zeker in de beginfase is goede interactie tussen bewoners en architect noodzakelijk. Niet alleen om helder te krijgen wat de bewoners afzonderlijk willen, maar ook en vooral om te bevorderen dat zij een groep worden en hen te verleiden tot collectieve wensen. Om samen met hen de potenties van de locatie te verkennen en te onder-

zoeken hoe deze optimaal kunnen worden benut. Om hen na te laten denken over de verschillen tussen ruimten die privé, collectief en openbaar zijn en de manieren waarop de overgangen tussen deze ruimten kunnen worden vormgegeven. Om hen op te leiden in stedenbouw en architectuur en, niet onbelangrijk bij een groepsproces, om een vertrouwensband op te bouwen met elkaar en met de architect. In het begin van het proces moet de architect vertrouwen zien te winnen voor zijn creativiteit en deskundigheid.

Het verdient aanbeveling de bewonersbijeenkomsten op bijzondere locaties te houden, bijvoorbeeld bij leden van de groep thuis, op het bureau van de architect of in inspirerende ruimten of gebouwen, al dan niet ontworpen door de architect. Naast goed ingerichte formele bijeenkomsten wordt de architect aanbevolen ook informeel contact met de bewoners te hebben. Een succesvolle activiteit voor formele en informele interactie is het op excursie gaan naar inspirerende gerealiseerde projecten. Een voorbeeld stappenplan 'hoe kom je tot een programma van eisen met een groep bewoners' met toelichting is bijgevoegd.

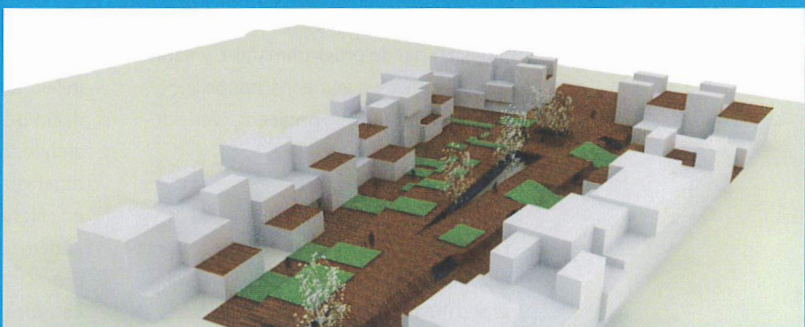
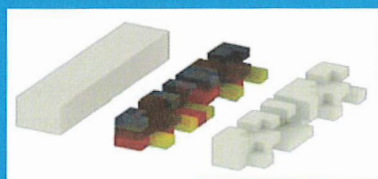
Vakmanschap centraal

In leidraad en pilotstudie wordt veel aandacht besteed aan de vraag in hoeverre de architect ook de rol van procesmanager moet vervullen. De leidraad erkent dat de ene architect beide rollen verkiest en de andere liever samenwerkt met een aparte procesmanager. Toch wordt in de leidraad een voorkeur uitgesproken voor beide functies in één hand. De architecten van de pilotstudie willen zich op het pure architectenwerk kunnen concentreren, maar het proces niet uit handen geven. Zij pleiten voor uitvoering door twee personen van één bureau. Pilots en praktijkervaringen leiden tot de overtuiging dat het vakmanschap van de architect centraal moet staan. Wanneer hij ook de rol van procesmanager op zich neemt is het risico groot dat zijn creatieve rol daaronder lijdt. De architect moet zich concentreren op het achterhalen en vertalen van de ruimtelijke wensen

Blokkendoos

22

Eén van de twee ontwerp-teams in Breda heeft voor de programmafase een blokken-
doos gemaakt met blokken van
verschillende afmetingen. Door
de bewoners te laten spelen
met de blokken worden zij
gestimuleerd om na te denken
over hoe zij als individu én als
collectief willen wonen. De tijd
is te kort om de werkwijze goed
uit de verf te laten komen.
Frappant is wel dat de werk-
wijze herkenbaar is in het uit-
eindelijke ontwerp. Dat ziet
eruit als een doordachte stape-
ling en schakeling van blokken.

van de bewoners in een goed ontwerp, waarbij de potenties van de locatie optimaal worden benut. Zonodig moet de architect met de gemeente in discussie om de stedenbouwkundige randvoorwaarden van de gemeente aan te passen. Wil de architect de potentiële meerwaarde van collectief particulier opdrachtgeverschap tot haar recht laten komen, dan heeft hij zijn handen vol aan het interactieve ontwerpproces.

In leidraad en pilotstudie wordt het procesmanagement onderschat. Naast ontwerpproces, bouwproces en groepsproces moeten planning en budget worden bewaakt en moet van alles op financieel en juridisch gebied geregeld worden voor de individuele bewoners en voor het collectief. Dat geldt voor het hele ontwikkelingsproces, maar ook voor het beheer daarna. Het lijkt in veel gevallen toch beter dat deze nevenactiviteiten door een afzonderlijke procesmanager worden behartigd. Dat kan een externe professional zijn, dat kan ook een deskundig lid van de bewonersgroep zijn die tijd heeft. Het managen van het groepsproces en het bewaken van planning en budget moet wel in nauwe samenwerking met de architect plaatsvinden vanwege de relaties met het ontwerp. Dat vereist een goede verhouding tussen procesmanager en architect. Dus misschien is het idee van een procesmanager en een architect van één bureau zo gek nog niet.

Iedere architect geschikt?

De pilotstudie leidt tot de conclusie dat niet iedere architect geschikt is voor collectief particulier opdrachtgeverschap. Nog meer dan bij professionele opdrachtgevers moeten architecten zich dienstbaar opstellen en over goede communicatieve vaardigheden beschikken.

Architecten die graag hun eigen visie aan anderen opleggen, kunnen er beter niet aan beginnen. De diversiteit in wensen vraagt om een architect die graag maatwerk levert op het schaalniveau van de individuele woning.

De architecten van de pilots benaderen de bewoners erg voorzichtig. Het is goed dat

zij beseffen dat zij niet met professionele opdrachtgevers te maken hebben. Toch moet de architect niet te snel genoeg nemen met de wensen die bewoners naar voren brengen. Het is de kunst van de architect de bewoners kritisch te bevragen en op zoek te gaan naar de vraag achter de vraag. Hij kan hen ongekende mogelijkheden laten zien, waardoor hun wensenpakket wordt aangescherpt en verdiept. Andersom zijn de bewoners van de pilots te aardig voor de architecten. Als de bewoners dat niet uit zichzelf doen is het de taak van de architect hen uit te dagen om kritisch te zijn. De bewoners moeten de architect dwingen tot het uiterste te gaan om een optimaal ontwerp bij hun wensenpakket te maken.

Verbeelding is een belangrijk aspect van het vakmanschap van de architect. Het gaat erom de bewonerswensen voortdurend te verbeelden, schetsen te maken van alternatieve ontwerp oplossingen en te discussiëren aan de hand van tekeningen en (referentie)beelden. Daarbij is het belangrijk te beseffen dat een groep leken snel onder de indruk is van plaatjes. De architect moet ervoor waken dat hij de discussie doodslaait of manipuleert met mooie en/of misleidende beelden.

Specifieke deskundigheden

Net als bewoners in de praktijk willen de bewoners van de pilots van begin af aan informatie over de kostenconsequenties van ontwerp oplossingen, zowel voor individuele als collectieve onderdelen van het plan. De architecten van de pilots geven niet of nauwelijks kosteninformatie. Dat belemmert bewoners in het denken over collectieve voorzieningen die op het eerste gezicht geld kosten. De architect moet in alle fasen van het proces betrouwbare kostenindicaties kunnen geven, op hoofdlijnen in het begin, gedetailleerder naarmate het proces vordert. Kan hij dat niet dan moet hij zich laten bijstaan door externe deskundigen. Anders kan hij beter niet aan collectief particulier opdrachtgeverschap beginnen.

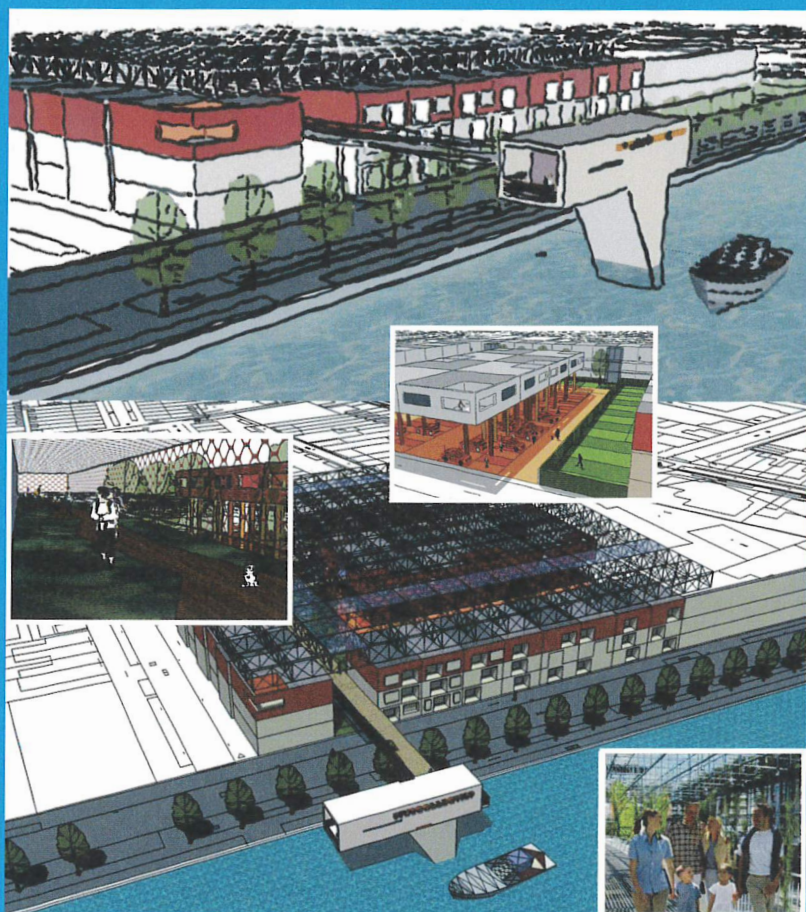
Tenslotte hebben de bewoners van de pilots, wat ook de ervaring is met

Verleidelijke of misleidende beelden

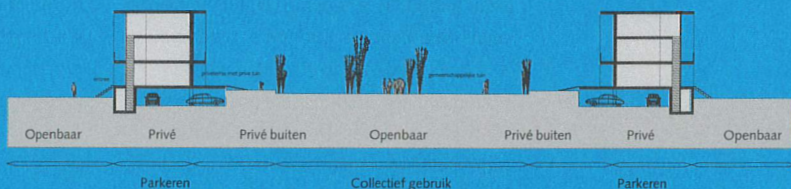
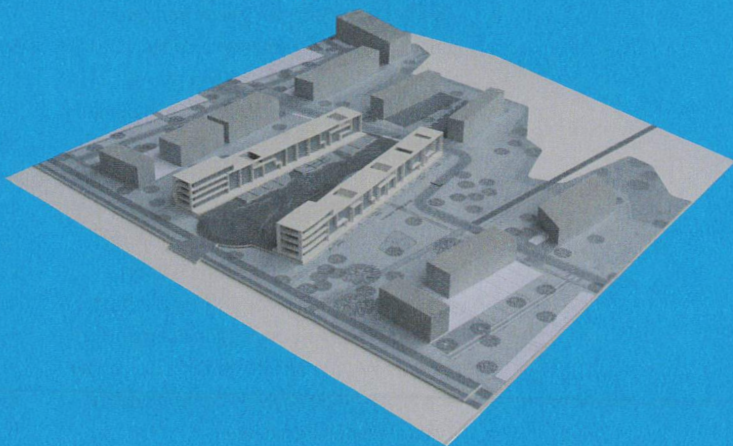
Een van beide ontwerpteam in Tilburg is de hele studie bezig de individualistisch ingestelde bewoners tot collectieve wensen over te halen. Aanvankelijk willen de bewoners alleen praten over een gemeenschappelijke parkeervoorziening. Aan het einde reageren zij enthousiast op de slotpresentatie van dit team. De groep komt op de bovenste verdieping te wonen met industrieel aandoende pergola's en wandelgalerijen, onder meer naar het 'Piuscollectief', een gemeenschappelijke ruimte, hoog boven de Piushaven, exclusief voor de bewonersgroep. Geen aandacht wordt besteed aan de sfeer in de wereld daaronder. De tekeningen maken een dermate verpletterende indruk dat de bewoners enthousiast zijn, ook over het idee van een gemeenschappelijke ruimte. De architecten stellen dat hun doel is bereikt en dat het echte werk kan beginnen.

Twee schepen in plaats van tweekappers

De jonge stellen uit Breda pleiten bij de start van het proces voor tweekappers in het groen. De gemeente houdt vast aan het stedenbouwkundig plan, dat uitgaat van twee rijen aaneengesloten woningen. Uiteindelijk zijn de bewoners heel tevreden over de bouwblokken die een van beide ontwerpteam als 'schepen' in het groene landschap legt. Zij kunnen hun woonprogramma's goed in deze 'großformen' kwijt.

Uit de eindpresentatie van Atelier Zuid, Tilburg

Uit de eindpresentatie van Ontwerpteam 2, Breda

bewonerscollectieven in de praktijk, bovengemiddeld veel belangstelling voor duurzame en innovatieve ontwerpoplossingen. Energiezuinigheid, milieuvriendelijkheid, onderhoudsvrijheid, duurzaamheid zodat het complex er na verloop van tijd niet shabby uitziet en flexibiliteit vinden zij belangrijke aspecten aan het woningontwerp. De architect moet meer dan gemiddelde kennis hebben op deze gebieden, ook op het gebied van gezonde en energiezuinige installaties en duurzame materialen en details. Hetzelfde geldt voor de woonomgeving. Bewoners met belangstelling voor bouwen met geburen hebben bovengemiddeld veel aandacht voor een groene woonomgeving, behoud van bomen, aansluiting op ecologische hoofdstructuren en natuurlijke afwateringssystemen.

Adviezen aan gemeenten

Bij de start van de pilots staan de gemeenten op het standpunt dat bij collectief particulier opdrachtgeverschap dezelfde stedenbouwkundige randvoorwaarden moeten gelden als bij institutioneel opdrachtgeverschap. Via goede stedenbouwkundige uitgangspunten bewaakt de gemeente immers programma, kwaliteit en relatie met de omgeving. Dat neemt niet weg dat de stedenbouwkundige randvoorwaarden die aan de ontwerpteams worden meegegeven verschillend van aard zijn.

In Breda zijn ze het meest gedetailleerd, in Tilburg het minst. Ook al zien de gemeenten in het begin geen aanleiding om andere stedenbouwkundige randvoorwaarden te formuleren, tijdens de pilotstudie gaan zij soepel met hun randvoorwaarden om. Niet alleen omdat het slechts studies betreft met 'droogzwemmende' collectieve opdrachtgevers. Ook omdat gaandeweg wordt ervaren dat de bewoners met hun architecten verantwoordelijk bezig zijn. Aan het einde van de pilotstudie wordt geconcludeerd dat gemeenten anders met collectieve particuliere opdrachtgevers kunnen omgaan dan met projectontwikkelaars. De gemeente hoeft immers geen anonieme toekomstige

bewoners te beschermen tegen ontwikkelaars die primair uit zijn op winstmaximalisatie. De toekomstige bewoners zitten aan tafel! Toch zijn de meningen verdeeld over de mate waarin gemeenten bewonerscollectieven vrij kunnen laten. Daarom wordt hierover na de pilotstudie een telefonische enquête onder ervaringsdeskundigen gehouden en wordt hierover doorgediscussieerd tijdens een 'inspiratiediner' met coaches van de ontwerpteams van de pilotstudie, betrokken ambtenaren en externe deskundigen. Dat alles leidt tot een aantal adviezen aan gemeenten voor de omgang met collectieve particuliere opdrachtgevers.

Bijdrage aan de gemeenschap

Het eerste advies aan gemeenten die collectief particulier opdrachtgeverschap willen bevorderen is te streven naar samenhang en kwaliteit, zowel sociaal als fysiek. De gemeenten zouden bewonersgroepen moeten uitdagen om in die zin een bijdrage te leveren aan de gemeenschap, bijvoorbeeld door alleen processubsidie en/of grond ter beschikking te stellen aan groepen die op dat punt iets te bieden hebben. Betaalbaarheid en zeggenschap zijn ook motieven voor collectieve particuliere projectontwikkeling. Echter wanneer het daar alleen om gaat, kan beter een prijsvraag worden uitgeschreven voor goedkope seriebouw met individuele keuzemogelijkheden. Collectief particulier opdrachtgeverschap heeft pas meerwaarde als bewoners boven hun individuele belangen en wensen uitstijgen. Eerder is aangegeven dat naar verwachting steeds meer bewonersgroepen bij aanvang uit bewoners bestaan die (nog) geen collectieve wensen hebben. Het is dan een extra taak voor de architect om ervoor te zorgen dat de bewoners een collectief worden. Maar hier ligt ook een taak voor de gemeente! Als subsidieverstrekker, uitgever van grond en toetsen van bouwplannen zou de gemeente bij collectief particulier opdrachtgeverschap als randvoorwaarde kunnen stellen dat het collectief een bijdrage levert aan de gemeenschap,

Tijdens de pilotstudie in Almere blijkt de gemeente een 'Hundertwassertoren' te verwachten. Een weelderige toren met uitstulpingen en inkepingen en grote diversiteit en herkenbaarheid van ieder afzonderlijk appartement. Beide ontwerpteams staan echter op het standpunt dat de woontoren 'een baken van rust' moet worden in de drukke omgeving van vrije kavelarchitectuur. Met beelden en een goed verhaal illustreren zij dat. De bewoners laten zich gemakkelijk overtuigen. Uiteindelijk wordt de ene toren qua uitstraling nog rustiger dan de andere.

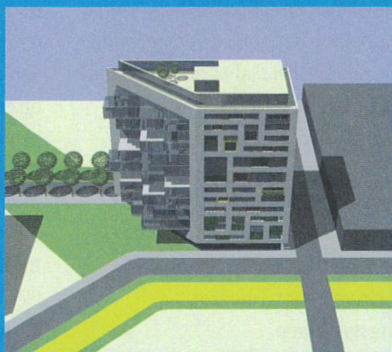
De pilotstudie leidt tot de conclusie dat een toren eigenlijk niet geschikt is voor collectief particulier opdrachtgeverschap. Het wonen boven elkaar geeft weinig ontmoetingsgelegenheid. Het is een anonieme woonvorm.

Uit de teleurstelling van de gemeente over de rustige uitstraling van de ontworpen torens zou kunnen worden geconcludeerd dat de gemeente niet op zoek was naar de meerwaarde van een collectieve aanpak. Zij verwacht en verlangt dat de uitstraling van de toren een optelsom is van individuele expressies, net als bij vrije kavels, maar dan in de lucht. Daarvoor is een toren wellicht wel geschikt, al moet de gemeente beseffen dat de bouwkosten van woningen in een toren sowieso hoog zijn, wat nog eens extra toeneemt naarmate de woningen meer van elkaar verschillen.

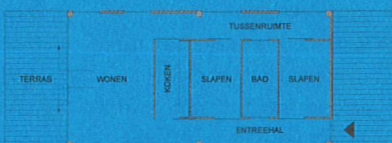
1

2

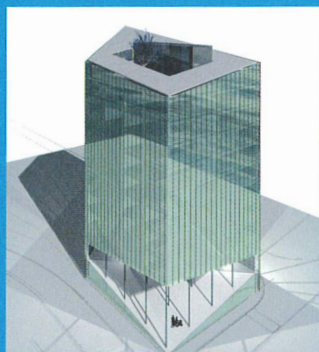
3

4

5

6

7

1. Hundertwassertoren
2. Toren ontwerpteam Amsterdam
3. Woningtype A in toren, ontwerpteam Amsterdam
4. Woningtype B in toren, ontwerpteam Amsterdam
5. Toren ontwerpteam buiten Amsterdam
6. Toren ontwerpteam buiten Amsterdam by night
7. Doorsnedes toren ontwerp-team buiten Amsterdam

bijvoorbeeld door een collectieve voorziening te realiseren of door bijzondere milieumaatregelen te treffen.

In ieder geval zou de gemeente kunnen eisen dat de groep antwoord geeft op de volgende twee vragen: 'Wat willen we met elkaar?' en 'Hoe willen we ons als collectief presenteren naar buiten?'. Het plan zou zich voor wat betreft ontwerp en uitstraling moeten onderscheiden van projectontwikkelaarsbouw. Door bewonersgroepen uit te dagen om gezamenlijk antwoord op deze vragen te formuleren, wordt gestimuleerd dat zij een groep vormen en als collectief maatschappelijke meerwaarde creëren. Slagen bewoners daar in, dan wordt de gemeente geadviseerd een samenwerkingsovereenkomst met het collectief te sluiten over de subsidiëring van het ontwikkelingsproces, de reservering van de grond, de grondprijs, de stedenbouwkundige randvoorwaarden en de werkwijze in het vervolgtraject. De laatste twee punten worden hierna toegelicht. Alles bij elkaar zijn dan optimale randvoorwaarden gecreëerd voor een positief stimulerend ontwikkelingsproces dat resulteert in een buurt met sociale en fysieke samenhang en kwaliteit.

Stedenbouwkundige randvoorwaarden

Moeten gemeenten op het gebied van stedenbouwkundige randvoorwaarden anders met collectieve particuliere opdrachtgevers omgaan dan met projectontwikkelaars? Sommigen vinden van wel, anderen van niet. Sommigen staan op het standpunt dat gemeenten zo min mogelijk stedenbouwkundige eisen aan collectieve opdrachtgevers moeten stellen om ruimte te laten voor een eigen invulling van de collectiviteit. Zij vinden dat het ontwerp met een gerust hart aan bewoners en architect kan worden overgelaten. Anderen zijn van mening dat gemeenten altijd, ook bij collectief particulier opdrachtgeverschap, strenge stedenbouwkundige eisen moeten stellen. Dit omdat niet bewezen is dat 'vrijheid blijheid' bij collectief particulier opdrachtgeverschap vanzelf tot kwaliteit leidt. Zij staan op het standpunt dat

strenge stedenbouwkundige eisen uitdagen tot kwaliteit, dat het eerder stimulerend dan belemmerend werkt en dat het energie vrijmaakt om de grenzen op te zoeken of er over heen te willen gaan. Terugblikkend op de pilots en projecten uit de praktijk wordt geconcludeerd dat de tweede groep gelijk heeft, mits de gemeente tijdens het ontwerpproces meedenkt en niet star vasthoudt aan haar stedenbouwkundige eisen. Daarom worden gemeenten geadviseerd ook bij collectief particulier opdrachtgeverschap strenge stedenbouwkundige uitgangspunten te formuleren. Vervolgens wordt aanbevolen een stedenbouwkundige supervisor aan te stellen die het ontwerpproces positief kritisch volgt en de bevoegdheid heeft om gemotiveerd van de uitgangspunten af te wijken. Tenslotte kan op basis van de ervaringen met de pilots worden geconcludeerd dat sommige stedenbouwkundige typologieën geschikter zijn voor bouwenmetjeburen dan andere. Een toren, zoals in Almere, is minder geschikt dan twee rijen eengezinswoningen met tussenruimte voor gemeenschappelijk gebruik, zoals in Breda. Gevraagd naar geschikte typologieën voor collectief particulier opdrachtgeverschap noemen de betrokken stedenbouwers hofjes, erven met omringende bebouwing en atriumgebouwen. Een bouwenmetjeburenproject kan volgens hen iets bijzonders zijn, een landmark dat identiteit geeft aan het omringende gebied net als een oud gebouw. Zeker in uitbreidingsgebied wordt iets dat prettig afwijkt van de starheid van de nieuwe stadsuitleg van harte aanbevolen.

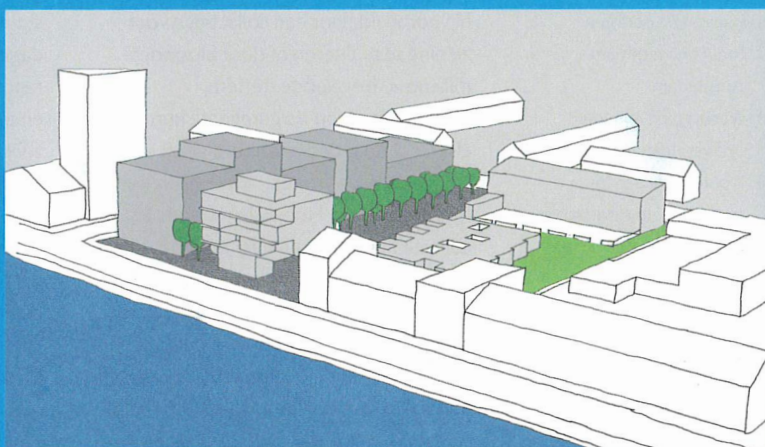
Maatschappelijke meerwaarde

Wie zich in het fenomeen bouwenmetjeburen verdiept, komt tot de conclusie dat het terecht is dat collectief particulier opdrachtgeverschap bij STAWON hoog op de agenda staat. Het is een vorm van projectontwikkeling die steeds meer in zwang raakt bij bewoners en gemeenten. Het is dus goed dat architecten met deze vorm van projectontwikkeling leren omgaan. Wanneer actief wordt aange-

De gemeente Tilburg is verheugd over het ontwerp 'Havenzicht' van een van beide ontwerpteam. Dit ontwerpteam heeft alle eisen van de bewoners en de gemeente verenigd in een subtiel plan. Het is een plan met verschillende woningtypes: patio-woningen, eengezinswoningen en appartementen, aansluitend bij de diverse bewonerswensen. De woningen van de bewonersgroep zijn bij elkaar gesitueerd aan een collectieve buitenruimte. In totaal worden zoveel woningen gerealiseerd als de gemeente vraagt, wordt het verlangde 'pocketpark' gerealiseerd, voegen de gebouwen zich qua maat en schaal goed in de omgeving en wordt het plan beschouwd als een fraaie vertaling van 'geen wanden maar panden'.

Op enig moment heeft het ontwerpteam zich neergelegd bij het feit dat de bewoners niet te bewegen zijn tot de formulering van collectieve wensen. Onder het motto van 'wat niet is, kan nog komen' heeft zij een plan gemaakt met plekken die aanleiding geven tot ontmoeting en gezamenlijke activiteiten.

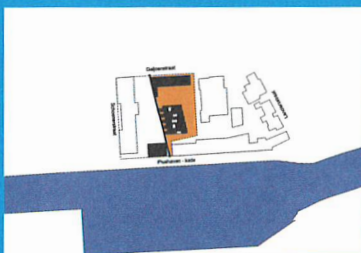
1

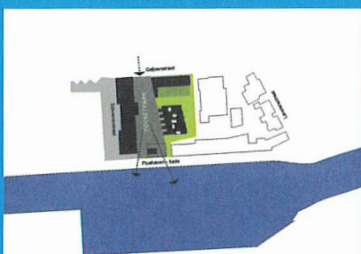
2

3

4

5

6

1. Isometrie
2. Invulling locatie
3. CPO-gedeelte
4. Openbaar pocketpark
5. Sfeerimpressie gemeenschappelijke tuin
6. Sfeerimpressie pocketpark

stuurd op woonbuurten met sociale en ruimtelijke samenhang en kwaliteit, kan collectief particulier opdrachtgeverschap maatschappelijke meerwaarde bieden. In de leidraad gaat STAWON ervanuit dat die meerwaarde bij bouwenmetjeburen vanzelf wordt gerealiseerd. De pilotstudie wijst uit dat dit niet vanzelfsprekend is. Architecten en gemeenten moeten zich bijzonder inspannen om die meerwaarde te bereiken.

Bliksemonderzoek in het land wijst uit dat het nog niet zo'n vaart loopt met collectief particulier opdrachtgeverschap, zeker niet als de ambitie verder gaat dan goedkoop bouwen vanwege schaalvoordelen met wat individuele zeggenschap.

Moge de leidraad en deze aanvulling een stimulans zijn voor gemeenten om meer vaart te zetten achter het stimuleren en faciliteren van bouwenmetjeburen met meerwaarde en mogen de lessen voor architecten duidelijk zijn. Bouwenmetjeburen is niet voor iedere architect weggelegd. Het is een vak apart, maar als je er een beetje aanleg voor hebt, een vak dat beslist de moeite waard is om je in te bekwamen. <<

Deelnemers**Almere Homeruskwartier***Coach*

Arjan Hebly, Hebly Theunissen
Architecten

Ontwerpteam Amsterdam

Corinne Schrauwen, Schrauwen
Architecten
René de Prie, BO6 architectenbureau
Martijn Braunstahl, MTB architecten

Ontwerpteam buiten Amsterdam

Karen Heijne, Buro Tigchelaar
Albert Luijk, Trimensi architecten

Bewoners

Barry van Kampen
Ans van Berkum
Hannie Rentjes
Remke Brouwer
Bep Durr en Arne Durr
Astrid Duif

Gemeente Almere

Jacqueline Tellinga
Marte Knibbe
Marco Verhoef

Deelnemers**Breda Waterdonken***Coach*

Roy Bijhouwer, Atelier Quadrat

Ontwerpteam 1

Wouter Hendrikson en Abram de Boer,
StudioKAAS
Dieter Blok, architectenbureau Dieter Blok
Robert van Kats, Van Kats architecten
Christiaan van Hegelsom en Ruben
Bergambacht, studio NOA

Ontwerpteam 2

Nico van Bockhoven, BLANCA architecten
Anne Duizer, Koppes Duizer architecten
Erik Metz, Griffioen Architecten
Terry van Tilburg, Sturm Architecten

Bewoners

Menno de Lange en Danielle Altena
Mickel Janssen en Rebecca Brans
Jacco Goudzwaard en Jeanine Mulder
Gilles du Hen en Hanneke du Hen
Mark Tittulaer

Gemeente Breda

Irma Dekker
Jaap Lange
Onno van der Heijden
Dhr. Okhuysen

Deelnemers**Tilburg Piushaven***Coach*

Franz Ziegler, Franz Ziegler, bureau voor
architectuur en stedenbouw

Ontwerpteam Havenzicht

Paul Salomons, Paul Salomons Architecten
Marie José Rijnvos en Sandra Weeber,
Rijnvos Voorwinde architecten
Victor Retel, Victor Retel Helmrich
architect

Atelier Zuid

Maurits Cobben en Elles Sluisveld,
Luijten Smeulders Architecten
Bart van den Hork, Elemans Postma van
den Hork Architecten
Xander Arets, Bureau A
Willi Crox, Crox Architecten

Bewoners

Peter van Amelsfort
Joep van de Broek
Anneke van Amelsfort en
John van Amelsfort
Andre van der Lee
Pieter Schijvens
Bertine Leunissen en Mark van Winkel
Mari van den Dries
Joop Naaijken

Gemeente Tilburg

Han te Brummelstroete
Ludo Hermans

Colofon

Uitgever

STAWON, Amsterdam

Redactiecommissie

Jan Griffioen,

Griffioen Architecten, Amerongen

Suzanne Komossa,

Komossa Architecten, Rotterdam

Teksten

Arjan Hebly,

Hebly Theunissen Architecten, Delft

Ellen de Kroon,

Mechtild Linssen

Linssen en van Asseldonk adviseurs

in de volkshuisvesting, Amsterdam

Illustraties/foto's

De bronnen van de illustraties in het essay 'Collectief Particulier Opdrachtgeverschap' zijn, voor zover mogelijk, in de beknopte bibliografie op pagina 17 vermeld.

Deelnemers pilotstudie

'Bouwen met je burens'

Vormgeving

Typography Interiority &

Other Serious Matters, Den Haag

Drukwerk

Drukkerij De Maasstad, Rotterdam

Meer informatie

STAWON

Jollemanhof 14

Postbus 19606

1000 GP Amsterdam

(020) 555 36 41

stawon@bna.nl

www.stawon.nl

De Stichting Architecten Onderzoek

Wonen en Woonomgeving STAWON

staat onder auspiciën van de BNA.

© 2009, STAWON

ISBN 978 90 800692 6 8

ISBN 978-90-800692-6-8

9 789080 069268 >